

ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ КОСМОЛОГИЯЛЫҚ ТҮСІНІКТЕРДІҢ МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫМЕН БАЙЛАНЫСЫ

Г.У. Эшбекова

eshbekova2512@yandex.ru

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Тарих факультеті,
Археология және этнология кафедрасының докторанты
Ғылыми жетекші – Үмітқалиев Ұ.Ұ.

Аңдатпа

Тарихи-этнографиялық деректерге сүйене отырып жазылған бұл мақаланың мазмұнында: қазақ халқының мал шаруашылығындағы космология туралы түсініктері мен табиғат құбылыстары жөніндегі дүниетанымдары ғылыми тұрғыда баяндалды. Қазіргі таңда, табиғатпен тұтас өмір сүрген қазақ халқының тұрмыс тіршілігіндегі ұмытылып бара жатқан космологиялық түсініктерді дәріптеу өзекті мәселесі болып табылады. Көшпелі қазақ халқының шаруашылық-мәдениеті мен аспан әлемі түсініктерінің арасындағы байланыстарын анықтау тақырыптың басты мақсаты болды. Автор жалпы ғылыми және арнайы тарихи зерттеу әдістер жиынтығын қолданды. Зерттеу жұмысының нәтижесінде қазақ халқының шаруашылығындағы мал санын көбейту және оны жұттан аман алып қалу үшін, табиғат күштерінен сақтану барысында қолданған түрлі амалдар мен болжамдар талқыланып, талданды. Мақалада келтіріп отырған мысалға байланысты маңызды ақпараттар көркем әдебиет және басқа да этнографиялық оқулықтарда жалпылама сипаттау, қысқаша анықтамалық түрінде жазылып өткен. Ал, жекелей бір ғылыми еңбек әлі күнге дейін жазылған жоқ. Сол себепті көптеген этнограф ғалымдардың зерттеулерінде және фольклорда кездесетін халқымыздың аспан әлемі жөніндегі түсініктері толықтырылып өзара салыстырылып сараланды. Халық арасынан пайда болған космологиялық түсініктердің тұрмыс тіршілігімізге тікелей әсер еткендігі турасында және оларды ұлттық құндылығымыз ретінде қарастырып, этнология саласының дамуына зор үлес қосу зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы ретінде қарастырылады. Алдағы уақытта зерттеу жұмысы кең көлемде зерттеулер жүргізуді қажет етеді.

Кілт сөздер: Темірқазық, Үркер, Үшқарқар-Таразы, Құсжолы, Сүмбіле, Шолпан, Қызылжұлдыз, Жеті қарақшы, мүшел, космологиялық түсініктер.

Кіріспе. Қазіргі таңда қазақ халқының рухани, материалдық және шаруашылық мәдениеттеріне тарихи-этнографиялық саласы бойынша тереңнен зерттеулер жүргізілуде. Сонымен қатар, көшпелі халықтың басты шаруашылық түріне айналған мал бағу үрдісі бүгінгі күнге дейін кейбір ауыл аймақтарда табыс көзі ретінде пайдаланылып келеді. Ертеде қазақтар мал санын көбейту мақсатында және жұттан аман сақтап қалу үшін табиғат құбылыстарын аспан әлемін бақылау арқылы түрлі болжамдар мен амалдар жасап отырды. Ал, сол космологиялық болжамдар мен амалдар халық құндылығына айналды.

Өзектілігі. Халықтың ұмыт бола бастаған мал шаруашылығына байланысты космологиялық түсініктерін этнографиялық бағыты бойынша зерттеу жүргізу тақырыптың өзектілігі ретінде қарастырылады. Мал шаруашылығымен айналысатын халық үшін климаттық жағдайды болжап, әрі бақылау өте маңызды еді, өйткені бұл олардың күнделікті өмір сүру үшін, тұрмыстық жағдайға қажетті болды [1; Р. 2-15]. Дала өмірінде жылқы бағып, қой күзете жүріп, жарқыраған жұлдыздарға тамсана отырып, және оларды шатастырып алмау мақсатында әрқайсысына тұрмыс-тіршілікке, шаруашылыққа байланыстырып жұлдыздарға атаулар беріп отырған.

Зерттеу жұмыстарында қазақтардың шаруашылық мәдениетіне байланысты аспан әлемі мен табиғат түсініктері турасында бірнеше еңбектер жазылып келді. Мысалы, ел арасынан аспан денелеріне қатысты көптеген материалдар жинаған Хасен Әбішев болды. Ғалымның көптеген еңбектерінің ішіндегі айрықша орын алатын – екі бөлімнен тұратын «Халық астрономиясы» оқулығы еді. Бұл кітаптың бірінші бөлімі 1950 жылы басылып шығарылып, аспан күмбезі, Жер мен Айдың қозғалысы, Күн системасы, уақытты өлшеу жолдары, практикалық астрономия негіздері, бүкіл әлемдік тартылыс, кометалар мен метеорлар, астрофизика әдістері, жұлдыздар дүниесі, космогония мәселелері қарастырылған [2; 2 б.].

Әбіш Ұ. «Қазақ тілінің шығу тарихы» атты еңбегінде Ш. Уалихановтың жұлдыздар туралы пікірінше: «Кейбір қазақтардың ойынша, жұлдыздар асыл тастардан үйілген таулар, олар жерден соншалықты қашықтықта, нүктедей болып қана көрінеді. Қазақтар жұлдыздардың жер бетіндегі бақытқа әсер ететініне сенеді, халық арасында көк күмбез жайлы әңгімелер де баршылық. Енді біреулердің пікірінше, әрбір жұлдыз жердегі әрбір адамның жанымен сәйкестік тұтастықта, адам өлгенде оның аспандағы жұлдызы да жерге ағып түседі. Аспаннан ағып түскен жұлдызды көрген қазақтар менің жұлдызым жоғары дейді. Болып-толған бақытты адамды «жұлдызы жанған деседі»,- деп өзінің халық астрономиясына өз үлесін қосады [3; 33-34 бб.]. Шоқан Уалихановтан кейін бұл бағытта Г.Н. Потанин, В.В. Радлов, Э.А. Диваев, Б.А. Куфтин, Сәкен Сейфуллин сынды ғалымдар аспан денелері мен табиғат құбылыстарына байланысты өз тұжырымдамаларын әртүрлі бағытта зерттей бастады. Ұлы Отан соғысынан кейін халық астрономиясын зерттеу барысында геолог А. Машанов «Шығармалар жинағы» атты еңбегінде деректер жинақтады. Қазақ этнограф-ғалымдары А. Сейдімбек, С. Кенжеахметұлы, М. Қазбеков этнографиялық материалдардағы қазақ халқының аспан денелері туралы ой-пікірлеріне тоқталған. А. Сейдімбектің «Қазақ әлемі» кітабының «Халықнама» [4; Б. 26-31] атты төртінші тарауында қазақтың он екі ай атаулары, уақыт межесі, аспан денелері туралы қыруар мақал-мәтелдері, қазақтың дәстүрлі астрономиялық атауларының қазақша-орысша сөздігі берілген.

Зерттеу тақырыбы аясында көшпелі халықтың аспан әлемін тереңнен бақылай отырып, оларды тұрмыс тіршілігінде түрлі болжамдар мен амалдарды ойлап тауып оны халықтың рухани құндылығы ретінде баяндалды.

Мақсаты. Ғылымның жаңа бағытына қарай бет бұрып, көшпелі халықтың шаруашылық-мәдениеті мен космологиялық түсініктерінің арасындағы байланыстары мен ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеу жұмысында қойылған мақсат төмендегідей міндеттерді шешуді талап етеді: көшпелі мәдениеттің космологиялық білімінің ерекшеліктерін анықтау; қазақтардың аспан әлемін болжай отырып, мал бағудағы әдіс-тәсілдерін талқылау; көшпелілердің мал шаруашылығымен айналысу барысындағы бірнеше амалдарды талдап көрсету.

Космологиялық білім көшпелі халықтың табиғаттың тылсым күштерін анықтай отырып, тұрмыстық жағдайда мал санының артуына және жұттан аман сақтап қалуына қажетті деп болжайды. Космологиялық түсініктерінің өмір сүру салытымызға тікелей әсерін тигізген білімдерін қайта жаңғыртып, ұлттық құндылығымыз ретінде қарастырып, этнология саласының дамуына үлес қосу, зерттеудің ғылыми жаңалығы ретінде қарастырылады. Жалпы, бүгінгі күнге дейін этнографиялық еңбектерде космологиялық және табиғат туралы түсініктер тек қана жалпылама түрінде мазмұндама берілген, яғни қазақтардың өмір сүру салтына жататын шаруашылық түрлеріне жеке дара зерттеулер жүргізілмеген. Қазақ халқы үшін мал бағумен айналысу кәсібі жоғары деңгейде дамыған, сондықтан да аспан денелері мен табиғат құбылыстарын мал шаруашылығымен ұштастыра зерттеу, ғылымда жаңа ашылулар енгізу, келешек ұрпақ үшін таптырмас асыл қазына болады.

Зерттеу әдістері. Мақалада отандық және шетелдік ғалымдардың теориялық және практикалық жинақтары қолданылған. Зерттеудің басты нысаны ретінде этнография бағыты бойынша халықтың космологиялық түсініктерін зерттеу қарастырылды. Зерттеу жұмысының методологиялық негізі тарихилық және объективтілік принциптері болып табылады.

Тарихилық принципі космологиялық түсініктердің тарихи алғышарттарын анықтап, олардың нәтижелеріне талдау жасауға, соған ықпал еткен факторларды анықтауға мүмкіндік берсе, ал объективтілік ұстанымы мәселенің сипатын ашып, олардың салдары мен нәтижелеріне сырттай баға беруге мүмкіндік береді. Мақалада жалпы ғылыми зерттеу әдістері пайдаланылды. Әрбір мал шаруашылығына қатысты аспан денелерінің қазақтардың тұрмыс салтында ерекше орын алатындығы және олардың қандай мақсатта пайдаланғандығын жүйелеп, талдап көрсетті. Сонымен қатар, арнайы тарихи әдістердің бірі – ретроспективті әдісі пайдаланылды. Бұл әдісті қолдану барысында ертедегі қазақ халқының космологиялық құбылыстарды тереңнен зерттеуі, олардың шаруашылық мәдениетін қарқынды дамытып отырғандықтарын анықтады.

Негізгі бөлім. XV-XVII ғғ. қазақтар шаруашылығының негізгі түрі бұл – көшпелі мал шаруашылығы. Осы шаруашылықтың арқасында қазақтар көш жолдарын кеңейтіп, жазда жайлауға, қыста қыстауға көшіп-қонып отырған. Олардың қыстақтары өзен, көл жағалауларында орналасты. Малдың негізгі түліктері: қой, жылқы және түйе болды. Бұлар халықтың тұрмысына өте жайлы болуымен қатар, халықты ет, сүт, қымыз, шұбатпен және де киімге қажетті материалдармен қамтамасыз етумен қатар, олардың тұрмыс тіршілігін әлдеқайда жеңілдетіп отырды. Мал шаруашылығымен айналысу үлкен еңбекті, шыдамдылықты талап етеді. Бұл жөнінде саяхатшы И. Фальк былай деген: «Қазақтардың ежелден кәсібі мал бағу, олардың малы өте көп және малдары сол жердің табиғатына бейімді әрі төзімді келеді». [5; с. 543].

Сонымен қатар, халық арасында планеталар мен жан-жануарлардың байланыстары туралы түсініктері де қалыптасқан. Мысалы, Үнділер Жерді пілдер көтерсе, ал пілдер үлкен тасбақаның арасында тұрады деп ойлаған. Ал қазақтар, Жер жұмыртқадай, ол көк өгіздің мүйізіне қойылған, бір мүйізі толғанда көк өгіз екінші мүйізіне ауыстыра салады, сол кезде жер сілкіну болады деген аңыз тараған. [6; 10-11бб].

Ертеде мал шаруашылығының табиғаттың қозғалмалы құбылыстарына түгелдей тәуелді еді. Алайда, халық малдарын табиғаттың қатаң мезгілдерінен аман сақтап қалу үшін аспан денелерін жылдан жылға зерттеп, астрономиялық білімдерін арттыра түскен.

Халықтың этнографиялық мәдениетінің бірі ретінде қазақтардың көк аспан астында мал бағып, егін егумен айналысу барысында Күн, Ай, жұлдыздардың бағытын анықтау арқылы әртүрлі болжамдар жасаған. Мысалы, ауа райының суытып не ыстық болатынын немесе жұлдыздарға қарап жол табу деген секілді тұжырымдамалар жасаған.

Қазақтар XX ғасырға дейін 12 жылдық жануарлар тізімін, яғни мүшел жылын кеңінен қолданып келді. Орталық Азия жерінде жануарларға байланысты құралған мүшел жас ежелгі ғұн тайпаларынан бастау алып, көптеген Азия халықтарында қолданысқа енді. Қазақтар бұл жүйені тек қана адамның жасын анықтау үшін ғана емес, саяси-экономикалық бағытта да пайдаланды. Бұған түркі және моңғол халықтарының жазбаша құжаттары дәлел бола алады, ал ислам діні қабылданғаннан кейін де Алтын Ордада мүшел жүйесі хиджрамен қатар қолданыла берді. Алтын Орда құлағаннан кейін Қазақ хандығы құрылған кезде және басқа да түркі халықтарында мүшел жас жүйесі наурыз айының 22 жұлдызынан бастап қалыптасып келді. Бұл күні күн мен түннің теңесуі, келесі күні жаңа күн, жаңа жыл санауы келеді деп есептеген.

Бұл жануарлар жыл санау жүйесінің қазіргі кезде қолданып жүрген сандық күнтізбеден айырмашылығы сандар жануарлар бейнесімен өлшенеді. Он екі айдан құралған жыл санауында (мүшел) 12 жануардың бейнесі қойылған. Мысалы: жылдың басы- *тышқан жылы, сиыр жылы, барыс жылы, қоян жылы, ұлу жылы, жылқы жылы, жылқы жылы, қой жылы, мешін жылы, тауық жылы, ит жылы, доңыз жылы*. Он екі жылдық жануарлар циклында қазақтардың ежелден елге тараған мүшелмен жыл санау күнтізбесінің қайдан пайда болғандығы жөнінде ертеден келе жатқан ызғарлы қысқа қарсы жем жинаудың, жұтпен күресудің жолын білмейтін, табиғаттың қатандығына тәуелді болып, тек қана мал өсіруді өзіне кәсіп қылған жұрттың мүшкіл бейнесі сипатталады. Жылдың түрлі жан-жануарлармен аталуының өзіндік себебі бар. Мысалы, жылан жылы жылыс болады, жылқы жылы ұрыс

болады, қой жылы заңғар тоғыс болды деп тарихи оқиғалардың ұмытылмай келуі міне осыдан шыққан.

Тотемизм немесе тотемшілдіктің таралуы кейбір Орталық Азияның ежелгі тайпаларының жануарларды өз күнтізбелерін таңдауға әсерін тигізді. Кейбір тайпалар мен халықтар өздерінің шығу тегін бір жануармен байланыстырып, оны киелі тотемдері деп санады. И.В. Захарованың жазбасына орай, тотемдерді жазалау, өлтіру, егін жеу қатаң түрде тиым салынды. Әсіресе, бұл үрдіс Алтайда, Моңғол елдерінде кездесті. Адам қандай да бір жануар жылында туылса, сол жануарды өлтірмеуі тиіс делінген. [7; 173-175 бб].

Халық календарын зерттейтін басқа зерттеуші М. Исақов түркі халықтарында Махмұд Қашқаридың кезінде қой, сиыр, жылқы жылы туылған адамдарға сол жануарларды бауыздауға тиым салынған [8; 160 б]. Алайда, бұл үрдіс қазақ халқында кейіннен ұмытыла бастады. Қазан төңкерісіне дейін қазақ халқы он екі жылдық жануарлар циклі болған мүшелді қолданып келді. Бірақ, кейбір мұсылман дінін қабылдаған халық, әсіресе ғалымдар мен дін қызметкерлері хиджра күнтізбесін ұстанды.

Халық мұрасында жан-жануарларды аспан денелерімен байланыстырып, аңыз әңгімелерді ойлап шығарып, оларды аспан денелерімен ұштастыра әртүрлі тұжырымдамалар жасап отырғандықтары жайында деректер өте көп сақталған. Солардың бірі, алты ай қыс, алты ай жаз мезгілінің пайда болуы. Халық аңызы бойынша, бір күні қыс мезгілінде жер бетін мұз басып қалады да, мал қырылып қалып, қалғандары зорға жазға жетеді. Қыстың қақаған аязынан әбден қиналған жануарлар бір жерге жиналып ақылдасады, барлық пәле Үркердің жерде жатпай, көкке ұшып кетуінен басталды. Ендеше Үркерді көкке ұшырмай кезекпен басып тұрайық деп олар өзара келіседі, бір жерде Үркер жатыр дегенді ести сала оны іздеп жылқы, сиыр, түйе жолға шығады.

Жылқы, сиыр, түйе, кімнің жүйрік екендігін анықтай алмай бәстесіп жарысып келе жатса, алдарында шөптердің арасынан Үркердің жылтырап жатқанын көреді. Бірінші болып қасына жеткен жылқы Үркерді басайын десе, сиыр – мен басамын, – деп мүйізін шайқап, оны жолатпайды. Халық аңызына сенсек Үркердің басында он екі жұлдыз болған екен. Сиыр Үркердің алтауын ғана басып, қалған алтауы аспанға қарай ұшып кетеді. Міне, алты ай қыс, алты ай жаз мезгілінің пайда болғандығы осыдан шыққан. Қазақ халқы бұндай аңыз әңгімелердің барлығын малды жұттан аман алып қалудың мақсатында ойлап тапқан.

Қазақтардың аспан денелері жайындағы өлең шумақтары, мақал-мәтелдері, жаңылтпаштарының авторлары қарапайым мал баққан қойшылар мен жылқышылар деп айтуға да негіз бар. Малшылар күні бойы малдың соңында жүрумен қатар аспандағы денелерді де, тылсым табиғатты да зерттей жүрді. Қазақ мәдени-шаруашылығында Темірқазық, Үркер, Үшқарқар-Таразы, Құсжолы сынды жұлдыздар бағыт-бағдар беруші, тура жолды көрсетуші қызметін атқарды. Жазда жайлауға, қыста қыстауға, күйек алу, малды төлдету, күзем алу, шөп шабу, егін салу сияқты маусымдық жұмыстар жыл мезгілдерін анықтауды қажет етеді. Осындай жұмыстарды дәл уақытымен істеу үшін жазбай жұлдыз бақылайды. Жұлдыздарға қарап уақыт есебін анықтау өте ыңғайлы болып келеді. Себебі, жұлдыздардың тууы, көтерілуі, төбеге келуі, еңкеюі, батуы қашанда болсын жылдың бір мезгіліне ғана сәйкес келіп отырады. Мал шаруашылығындағы төрт-түлікті көбейту қазақтардың дүниетанымында әртүрлі наным-сенімдер мен ғұрыптық, магиялық тәсілдер арқылы да өрбіді. Осыған орай көшпелілердің малдың санын ұлғайтуда өзіндік ерекшеліктері пайда болды. Малдың төлдеуін табиғаттың қолайлы тұсына сәйкестендіріп жоспар бойынша наурыз бен мамыр айларында алу науқанының халық тәжірибесі екендігін этнограф ғалым Х. Арғынбаев айтқан. Әр түліктің көлеміне қарап айырып, асыл тұқымды малдарды қалдырған. Басқа түліктерге қарағанда қой басын көбейту науқаны ерекше жүргізілген. Қойдың уақытынан бұрын төлдемеуі үшін қазақ халқы қазанның соңына дейін киізден арнайы қошқарларға күйек байлаған. Күйек Үркер туатын қазан айының соңына қарай шешіліп бұл әдістің өзі түрлі жолдармен, яғни тыйымдар, ырымдар, наным-сенімдер арқылы жасалынып отырған.

Нәтижелері мен оларды талқылау. Үркер төмен түскен сайын, күн жылына береді, ал алыстаған сайын суыта бастайды. *«Үркер суға түссе құт болар, тасқа түссе жұт болар»*

деп қазақтар осы жұлдыздың туылуы шаруашылыққа өте ыңғайлы екендігін айта кеткен. Үркер туса, шөпте, егінде жайқалып шығады, ал Таразы туғанда тары піседі деген халық арасында көптеген пайымдаулар бар. Қазақтың астрономдары Таразы жұлдызының тууы жаз мезгілінің аяқталып, күз мезгілінің бастау алғандығы жайында көрініс береді, бұны уақыт белгісі ретінде қараған. Таразы жұлдызы төрт мезгілдің арасын, оның ыстық не суығын таразылап тұрады. Бұған дәлел ретінде мынадай өлең жолдарын келтіруімізге болады:

*Таразыда таң салқын, самал болар,
Қора-қалтқы малдарға қамал болар.
Көкте туған таразы жұлдыз болса,
Кіретін қыркүйекте «амал» болар [9].*

Сонымен қатар бұл жұлдызды қазақ халқы «Таразы жұлдызы» немесе «Қазы жұлдыз» деген атау берген. Таразы жұлдызы туғаннан күз айының ұсақ әрі салқын жаңбыры жауады. Артынан қырда өсетін шөптер жайқалып шыға бастап, жайылым малға ерекше жайлы бола бастайды. Төрт-түлік мал тез арада семіріп өседі.

Қазақтың XVIII ғасырда өмір сүрген ұлы ақыны, Абылай ханның ақылшысы Бұқар жырау өз толғауларының бірінде Сүмбіле жұлдызы хақында былай жырлаған екен:

*Сүмбіле туды жылтытып,
Ат семірді құнтытып.
Жүз қойға алған құлаша ат*

Жүректей болып семірді [10; 252 б.]. Демек, бұл жұлдыздың туылуы қазақтар үшін өте маңызды кезеңдерінің бірі болған. Қазақ қоғамындағы шаруашылықтың маңызды бөлігі Сүмбіле тууылуы қарсаңында күйек алу үрдісі қарқынды дамыды.

Жаздың күні төрт түлік малдың қайсысы болса да таңертең және кешкі салқындарда жақсы оттайды. Малды семірту үшін Шолпан туа сала, өргізіп, қотанға иіріп отырады. Барлық елге танымал Шолпан жұлдызы Ертедегі испан қауымдастықтарының арасында «ең жарық жұлдыз» деген атқа ие болды [11; Р.84-94]. Қазақтар Шолпан жұлдызы атауын Қойшының қоңыр жұлдызы деп те аталған. Қазақ өлеңдерінде Шолпанға қатысты мынадай дәлелдер келтірілген:

*Шолпаннан жарық жұлдыз, әсте, болмас,
Таңсыз берме Шолпан да туа қоймас.
Өрістен мал қайтарып, малышы қауым
Малдарын таңалауда жая қоймас[9].*

Қазақтардың аңыздарында Шолпан жұлдызы басқалардан ерекше жарқырайды деп сипаттама берілген. Алайда, бұл жұлдыз бір кезде аш, бір кезде тоқ болып туады. Ол туғанда мал жусап тұрады. Оның тоқ болып туғаны мал шаруашылығына жақсы. Ал оның жарығы басқа жұлдыздармен бірдей болып қалған жағдайда, шөп нашар шығады.

Аспан денелерін болжайтын есепшілер аспан денелеріндегі жұлдыздарды зерттеп жүріп, жер планетасының жанында тұрған қызыл қан жұлдызды байқайды. Бұл жұлдыздың түсіне қарай «Қызыл жұлдыз» деп атайды, алайда қазіргі атауы «Марс». Кеш батып жатқан уақытта қызыл түсте туып, түні бойы тұрады. Қазақ есепшілері бұл жұлдыздың қозғалысын зерттеп, бақылай келе біраз тұжырымдар жасаған. Мысалы, жаз мезгілінде аспан әлемінде Қызыл жұлдыз туып тұрған шақта ала бұлттар көшіп жатса, сол бұлттар арасынан бір тығылып, бір көрініп жатса ертеңіне жауын-шашын болады, ал егер қысты күні болса, қалың қар жауып қатты аяз болады. Осыған орай жұлдызға байланысты былай айтқан:

*Қызыл жұлдыз қызарып,
Беті теңбіл тартады.
Қыстың түні ұзарып,
Мал жемге иек артады [9].*

Аспан денелерінің тағы да бір құбылыстары ол – Ай мен Күн. Ай мен Күннің тұтылуы ежелгі замандарда қорқынышты құбылыс ретінде көрініп, халыққа үрей туғызған. Ай тұтылғанда оның беті кей кездері қызғылт түске боялып көрінгенде халық алдағы күндердегі жұттың, соғыстың белгісі деп топшылаған, осы жаманшылықтардың алдын алу үшін тұтылу

кезінде Тәңірге құлшылық етіп, тасаттық берген. Жаздыгүні күн алғаш күркірегенде: «*Мал желіні сау болсын, сүт мол болсын!*» - деп, шөмішпен ақ алып шығып, жабыққа жағады, босағаға төгеді.

Жаңадан туған айды көргенде халықтың ойына ауа райының шаруаға жайлы немесе жайсыз болатындығын болжам, бұл айда мал басы аман болама деген неше түрлі ойлар келмей қоймады.

Қазақ халқы Айды қадірлеген, себебі ай болмаса, түн қараңғыланып қасқыр да, ұры да малға шабуылдайды. Халық арасында мынадай тұжырымдамалар бар : «*Ай тігінен тұса, шаруаға жайлы жылы болады. Ал, ай шалқасынан жатса, жайсыз болады*» [12; 167 б.]. Айдың өзіне жайлы, халыққа жайсыз туғанын көрген адамдар оны қарған сілеген. Қазақтардың барлық тұрмыс-тіршілігінде табиғат құбылыстарын қоршаған ортаны, жұлдыздарды, аспан денелерін бақылаудан туған халықтық астрономиялық білімдері нәтижесінде жаздағы ыстықтың орнына қыста қар жауады, жазғы шілдеде ыстық болса, қыс мезгілінде қатты аяз болып, соңынан күн жылынады деп тұжырымдаған. Осы болжамға сүйене отырып, малшылар әр айдағы амалдарды шамалап отырған.

Парсы тілінен енген, қазақ халқының күнтізбесі бойынша амал дегеніміз – ай сайын малға, егін шаруашылықтарына жайлы немесе жайсыз жағдайларды нақтылап отыру, уақыт бірліктерінің жалпы атауын атайды [13; 315 б.]. Ауа-райын болжауда мынадай «жеті амалды» атауға болады: 1. Күннің тоқырауы, 2. Қарашаның қайтуы, 3. Үркердің батуы, 4. Мұздың қатуы, 5. Киіктің маталуы, 6. Қыс тоқсан. 7. Ай тоқсан [14; 149 б.]. Бұл амалдардың барлығы да өз уақытымен, бір мезгілде орындалып, қайталанып отырады.

Жаңа айдың туылуы кезеңінде, яғни шығыс күнтізбесі бойынша Наурыздың 22-ші жұлдызы жаңа жылдың бастауы деп есептеледі. Дәл осы жаңа жылға бір-екі күн қалғанда, айдың аспаннан жоқ болып кетуін – *өліара* деп атайды. Өліарада жауын-шашынды күн болса, келесі айда дәл солай жауынды болады деп топшылаған.

Наурыз айының соңғы күндерінде құстар ұшып қайта келе бастайды. Олардың келуімен бірге қар аралас жаңбыр және суық жел тұрады. Мұны ел «*құс қанаты*» деп атап, амалға жатқызған.

Аласапыран амалы - көктем мезгілінде, әсіресе наурыз айында кей кездері қар бірден еріп, жердің бәрі лай болып, шаруашылыққа қиын күндер басталғанын айтады.

Сәуір айындағы бесқонақ амалы – өліара тууына дейінгі көрінбей тұратын күндерді, сәуірде жауатын жауын-шашынды, суық әрі жерді балшық басқан, бес күнге созылған амалды айтады [15; Б.149-150]. Күн қозғалысына негізделген, түркілерде қолданылған күнтізбенің бір түрі. Бес күнге созылған жауынды күндер мал шаруашылығына өз әсерін тигізген. Кейбір өңірлерде көкек айында келетін бесқонақ амалында ауа райы тамылжып тұрса да, жайлауға көшпеген. Өйткені бесқонақ амалы кезінде үш-бес күндік суық, қар аралас жаңбыр болмай қоймайды. Бесқонақ өткеннен кейін ғана адамдар көктемгі шаруашылыққа дайындала бастаған. «Бесқонақ» амалы өмірден өткен бес адамның санымен аталып кеткен екен.

Сәуірдің оныншы жұлдызында басталып, он бесінде шығатын амалдың түрі «*отамалы*» деп атайды. Бұл көк шөптің амалы деген мағынаны білдіреді. Себебі, үш-бес күнге созылған отамалы уақытында, ауа райы бірден суытып, қар аралас жаңбыр жауады. Алайда, артынша күн бірден жылынып көк шөптердің басы көріне бастайды. Отамалына байланысты аңыз-әңгімелер бойынша сіріңке жоқ заманда көрші ауылға от алуға барған бір әйел үйіне қайтып келгенше бұрқақта, үсіп өледі. Осылайша отамалы деп аталып кеткен екен. «Отамалы – оңына бақса, от алғанша, терісіне бақса оталғанша» деген мақал бар [16; 9 б].

Көктем мезгілінде құстар жұмыртқалаған шақта, «*Қызырдың қамшысы*» амалы келеді, сәуірдің он бесінде пайда болатын мерзім. Бұл амал кезінде найзағай ойнап, жауын-шашын болып, жер жусанады. Осы кезде найзағай ұрып, Қызырдың қамшысы келді, қыс мезгілі біржолата кетті, жайылымға қолайлы уақыт келе жатыр деп болжаған.

Сәуір айы аяқталардан бұрын 2–3 күн бойы салқын жел тұрады. Бұл «*тобылғы бұршік жарған*» яғни өсімдіктер тамырын жайып, алғашқы шөп шығып, жапырақтар жайқала бастайды деген мағынаны білдіреді. Бұл күндерді халық қуанып қарсы алады.

Мамыр айының бастапқы күндерінде бір-екі күндік суық орын алады. Осы кезге құстар жұмыртқаларын шығара бастаған кезге тұспа-тұс келеді. Міне, осылайша халық түсінігінде «Қызыл жұмыртқа» амалы деп аталып кеткен екен.

Мамыр айының жиырмасына қарай құралайдың салқыны келеді, яғни көктемнің үшінші айының соңғы жағында күн суытып жел тұрады. Осы кезде тау басына бұлттар төніп, аң төлдейтін мезгіл туады. Киіктер лақтап, құралайын суық жерден тұрғызады да, оларды жүгіртіп үйретеді. Сол себептен бұл кезеңді Құралайдың салқыны деп атаған. «Сақтық та қорлық жоқ» дегенді ұстанатын қазақ халқы, бұл мерзімнен де сақтанып қорғанатын болған.

Көшпелі қазақ тіршілік болмысының аспан денелерімен байланысты болуы олардың артықшылығы немесе кемшілігі ретінде емес, тарихи даму барысындағы өмір сүрудің кепілі ретінде қарастыру керек [17; С. 95-97]. Ұлан байтақ жерімізде мал бағып, түндерін жұлдыздарды бақылаумен қатар, аспан астындағы мал күзетінде өткізген қазақтар, табиғаттың тылсым құбылыстарын үнемі бақылауда ұстаған. Осындай бақылаудың нәтижесінде халықтың ертеден жиналған тәжірибелері қорытындыланып, жұлдызды аспан туралы космологиялық түсініктері мен білімдері жинақталды.

Қорытынды. Қазақ халқының мәдениетіндегі аспан әлемі мен табиғат құбылыстарының халық арасындағы орны мен маңыздылығы, яғни мал шаруашылығындағы космологиялық түсініктерге қатысты түрлі болжамдар мен амалдарды талдау арқылы мақаланың басты мақсаты орындалды. Осы зерттеу жұмысының мақсаты төмендегідей міндеттерді шешті: көшпелі мәдениеттің космологиялық түсініктерінің ерекшеліктері анықталды; қазақтардың аспан денелерін болжай отырып, мал бағудағы әдіс-тәсілдері талқыланды; көшпелілердің мал шаруашылығымен айналысудағы бірнеше амалдарды қолданғандықтары талданды.

Халықтық білімнің маңыздылығы, оның құндылығы қазақтар үшін, олардың өмірінде ойып тұрып орын алады. Зерттеу барысында қазақ халқының космология туралы халықтық білімдері ата-бабаларымыздың асыл қазынасы, таптырмас байлығы екендігі дәлелденді. Алдағы уақытта, аспан әлемінің шаруашылықты дамытуда үлкен қызмет атқарғандығы жөнінде келешек ұрпақты хабардар ете отырып, космологиялық түсініктер мен табиғат құбылыстарын болжай білу туралы жинақталған материалдар этнология саласына зор үлес қосатындығына кәміл сенеміз.

Пайданылған әдебиеттер тізімі

1. Balehegn M. Indigenous weather and climate forecasting knowledge among Afar pastoralists of north eastern Ethiopia: Role in adaptation to weather and climate variability / M. Balehegn, S. Balehey, Ch. Fu and W. Liang// Pastoralism Journal: Research, Policy and Practice-2019-Vol.9, No 8-P. 2-15. DOI: 10.1186/s13570-019-0143-y.
2. Әбішев Х. Халық астрономиясы / Х. Әбішев. – Алматы: ҚазМембаспа, 1959. – 32 б.
3. Әбіш Ұ. Қазақ тілінің шығу тарихы / Ұ. Әбіш, Б.Чердабаев // Қазақ тілі тарихы. Фонетика: «Қазақ тілі тарихы» ғылыми-зерттеу сериясы. – Алматы, 2011. – 57 б.
4. Бөлеев Қ. Қазақтың халықтық астрономиясының зерттелу жайы // Ұлттық тәрбие журналы. – 2015. – №1. – Б. 26-31.
5. Фальк И. Полное собрание ученых путешествии по России / И. Фальк–СПб.: Академия Наук, 1894 - 543 с.
6. Әбішев Х. Аспан сыры / Х.. Әбішев– Алматы: Жазушы, 2009.- 264 б.
7. Алимбай Н. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов: Очерки теории и истории / Н. Алимбай, М.С. Муканов, Х. Аргынбаев - Алматы: Ғылым, 1998.-233 б.
8. Исқақов М. Халық календары / М.Исқақов – Алматы, Жазушы, 1963. - 209 б.
9. Бопайұлы Б. Қазақ таныған жұлдыздар [Электронды сілтеме]. 2012. – URL: <http://kerey.kz>. (Қаралған күні: 09.09.2021).
10. Жанайдаров О. Ежелгі Қазақстан мифтері. – Алматы: Аруна баспасы, 2006. – 252 б.
11. Mudrik A. Eucalyptus in the moon: folk astronomy among European colonists in northern Santa Fe province, Argentina/A. Mudrik//Proceedings of the International Astronomical

Union. – 2011. – «Oxford IX» International Symposium on Archaeoastronomy Proceedings IAU Symposium, Vol. 7, No. 278. – P 84-92. DOI: 10.1017/S1743921311012506

12. Қасқабасов С. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / С. Қасқабасов // Энциклопедия. 1-том. – Алматы: DPS, 2011. – 738 б.

13. Қани М. Қазақтың көне тарихы/ арап қарпінен көшірген М.Қани//Оқулық.. – Алматы: Жалын, 1993.- 300 б.

14. Солтиева Б. Қазақ күнтізбесіндегі маусымдық өзгерістерге байланысты халық болжамдары / Б.Солтиева // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – 2018. – [Т. 89. № 2. – Б.314-319.](#)

15. Әбутәліп О.М. Амал атауларындағы этномәдени мәнділіктер / О.М. Әбутәліп // Түркі өркениеті және тәуелсіз Қазақстан: ҚР тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған халықаралық конференция материалдары.(Астана.20 мамыр). – Астана, 2011– Т.1. – Б. 149-150.

16. Қабисатұлы Қ. Қазақ күнтізбесі // Ертіс өңірі: қалалық газеті. – 2009, 1 сәуір. – №11. – Б. 9.

17. Эшбекова Г.У. Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіндегі астрономиялық түсініктер / Г.У. Эшбекова, У.У. Умиткалиев // Женщины-ученые Белоруси и Казахстана: сб. Материалов Международная научно-практическая конференция. – Минск, 2018. – С. 95-97.

УДК 392.9

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО В УЗБЕКИСТАНЕ: ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБЩЕСТВЕННОГО КОНТРОЛЯ ЗА УЧРЕЖДЕНИЯМИ

Хамдамов Алишер

магистр кафедры Новейшая история Узбекистана,
Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Общественный контроль существует с незапамятных времен. Например, в первобытном сообществе индивидуальное поведение контролировалось сообществом. Если поведение человека отклоняется от принятых в сообществе норм, члены сообщества используют различные санкции, чтобы изменить его поведение в соответствующую сторону.

Гражданское общество в Узбекистане, прежде всего, ассоциируется с махаллей–системой местного самоуправления, исторически сложившейся в Центральной Азии. Система «махалля» в Узбекистане является важнейшим институтом местного самоуправления, который играет значительную роль в социально-экономическом развитии страны.

Махалля–это созданная по инициативе граждан организация, ответственная за оказание помощи членам сообщества и проведение других социальных работ (разрешение конфликтов, общие вопросы сообщества, и другие).

Деятельность данной организации осуществляется в рамках «Закона об органах самоуправления граждан», принятого в 1999 году. Сегодня, понятие гражданского общества в Узбекистане гораздо шире традиционной системы «махалли» и включает в себя частный сектор, общественные инициативы, инициативы государства, политические партии, и другие субъекты гражданского общества.

Махалля (местное самоуправления граждан), долгое время являвшаяся в Узбекистане органом самоуправления, выполняла и надзорные функции. Эта функция выражалась общиной в форме реакции на указы, распоряжения и другие правовые нормы сверху. Хотя общественный контроль имеет долгую историю, он был введен в науку как научная концепция Габриэлем Тардом, одним из основателей социальной психологии[1]. В его трактовке под этим понятием понимается совокупность методов, используемых для приведения поведения правонарушителя в норму. Позднее значение этого понятия значительно расширилось. Такое